

І. В. Голубович

**ГЕОРГІЙ ФЛОРОВСЬКИЙ І ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ
НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ***Анотація*

Стаття присвячена аналізу філософської складової творчості Г. В. Флоровського (1893-1979) – відомого православного богослова, історика культури, представника екуменічного руху. Розглядаються ті аспекти філософських інтересів видатного випускника Новоросійського університету, які раніше залишались поза увагою дослідників – логіка, епістемологія, методологія науки. Представлені раніше невідомі джерела особистого архіву мислителя, який зберігається в Свято-Володимирській духовній семінарії в США.

Ключові слова: філософська традиція, логіка, епістемологія, фікціоналізм, флоровськознавство

Період незалежності для України, як і для інших пострадянських країн, став добою повернення „забутих імен” і відтворення культурної, гуманітарної, університетської традицій, які були штучно та катастрофічно перервані. Одним з мислителів, причетних до „поверненої” традиції, є Георгій Васильович Флоровський (1893-1979) – один з видатних випускників Новоросійського, нині Одеського університету. Сьогодні він є добре відомим в Україні та світі як видатний богослов, філософ, історик, теоретик культури та релігійної думки. Г. В. Флоровський – представник світового екуменічного руху, фундатор магістрального напрямку сучасного православного богослов'я – „неопатристичного синтезу”. На пострадянському просторі спостерігаємо підвищення інтересу до творчості мислителя, його ідеї знаходяться в центрі активних дискусій про долю вітчизняної культури, про діалог західного та східного християнства, про перспективи екуменізму, євразійства тощо. В Росії та США видані перші систематичні біографічні праці, присвячені Флоровському [1, 2]. Подібні системні праці в Україні поки що відсутні. Поза дослідницькою увагою досі опиняються вкрай важливі аспекти інтелектуальної біографії мислителя. Недостатньо осмисленим видається, перш за все, юнацький „одеський період” (1894-1920), його глибокий сутнісний вплив на „європейський” (1920-1948) та особливо „американський” етапи життя Г. В. Флоровського.

Сьогодні можна без перебільшення говорити про виокремлення „флоровськознавства” як напряму міждисциплінарних досліджень. Творчість Г.В. Флоровського була критично проаналізована ще його сучасниками, і сьогодні вона є предметом вивчення в богослов'ї, філософії, культурології, історичній науці (Комплексний огляд флоровськознавчих студій зроблено Г. В. Голубицькою [3]). Осмислення творчості Флоровського почалося ще в працях його сучасників (В. В. Зеньковским, М. О. Лоським, М. О. Бердяєвим, М. Лот-Бородіною, С. Тишкевичем, В. М. Ільїним, прот. І. Мейендорфом). Важливим етапом в становленні флоровськознавства стали праці таких зарубіжних дослідників, як Е. Ніколс, Дж. Бебіс, П. Валліер, Дж. Меллон, Д. Нейман, Н. Ніссіотіс, Я. Пелікан, М. Раєв, Ф. Томсон, Дж. Вільямс, О. Є. Клімов, М. Шаткін, Х.Яннарас, Л.Шоу, Е.Блейн, М. Бейкер, П. Гаврилюк (Див. наприклад: [2, 4, 5, 6, 7]). Вітчизняне флоровськознавство в період існування СРСР розвивалося через ідеологічні причини менш інтенсивно, ніж на Заході. З 1989 року почалося перевидання робіт Г. В. Флоровського, з'явилися перші публікації про нього. Значний прогрес у вивченні філософської спадщини вченого пов'язаний з дослідженнями М. К. Гаврюшина, С. С. Бичкова, О. О. Ермічева, А. А. Блуда, О. І. Кирлежева, Г. І. Резніченко, А. В. Соболева, П. Б. Михайлова, А. В. Нестерчука, А. Черняєва, С. С. Хоружого [8, 9]. В Україні активно розвивається філософське «флоровськознавство» у роботах Ю. П. Чорноморця, Г. В. Хрїстокіна увага фокусується переважно на «філософській теології»

мислителя, у працях К. Б. Сігова, В. Н. Даренської, В. Ю. Даренського, О. С. Петриківської висвітлюються проблеми його філософії історії та філософської антропології [10, 11]. Проте у більшості публікацій одеський період життя та творчості Г. В. Флоровського детально не висвітлюється. Виняток становлять «Життєпис отця Георгія» Е. Блейна, монографії П. Гаврілюка та А. Черняєва [1, 2, 5].

Сам о. Георгій, судячи з його спогадів, дуже високо оцінював „одеський період”, проте не встиг дати власні розгорнуті та систематизовані свідчення. Між тим можливості для такої комплексної оцінки дають матеріали величезних архівів Г. В. Флоровського, що зберігаються в США – в бібліотеці Принстонського університету (*Архів о. Георгія Флоровського. Princeton University Library Department of Rare Books and Special Collections. – C0856: Georges Florovsky Papers*) і в бібліотеці Свято-Володимирської духовної семінарії, м. Крествуд, штат Нью-Йорк (*Fr. Georges Florovsky Papers. The Father Georges Florovsky Library, St. Vladimir's Orthodox Theological Seminary*).

Сумісно з моїми колегами я на протязі багатьох років намагаюсь реконструювати „одеський період” інтелектуальної біографії Г. В. Флоровського та актуалізувати його у різних наукових, освітніх, просвітницьких контекстах (Див. напр.: [12]). Нами ініційовано введення в широкий науковий обіг перших публікацій вченого – його ранніх студентських статей, рецензій одеського періоду [13]. Вперше в Україні готується до захисту кандидатська дисертація, тематика якої стосується філософських аспектів творчості Г. В. Флоровського [3]). Слід особливо зазначити, що з самого початку діяльності філософського факультету Одеського національного університету ім'я Г. В. Флоровського було обрано символом факультету (іменні стипендії, щорічні студентсько-аспірантські Читання пам'яті Г. В. Флоровського, тематичні наукові збірки тощо). Вибір Г. В. Флоровського як знакової фігури означає орієнтацію на спадкоємність світової та вітчизняної університетської традиції. Проте в ході реалізації зовнішньо досить успішного освітнього проекту спостерігаються серйозні проблеми. Не завжди вдається зацікавити студентів, магістрантів, аспірантів близькими Г. В. Флоровському і вкрай актуальними сьогодні галузями наукових досліджень, такими як візантиністика, патристика, історія вітчизняної інтелектуальної та духовної традиції, філософія та методологія історії, логіка та епістемологія. Досвід Г. В. Флоровського в останній «американський» період життя, його стратегія залучення американських студентів, аспірантів, вчених до даного проблемного поля здаються нам надзвичайно важливими. Відомий вчений залучав своїх послідовників не тільки до певних тем, але й до специфічної практики інтелектуальної філософської роботи, яка культивувалася на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Відродження цієї інтелектуальної культури, що була значно збагачена діалогом з американською університетською традицією, – актуальне завдання для української системи гуманітарної освіти. Нагадаю, що в Принстонському університеті активно діє Теологічне товариство імені Г. В. Флоровського (*The Fr. Georges Florovsky Orthodox Christian Theological Society*).

Усі ці обставини стали передумовою дослідницького проекту «Реконструкція інтелектуальної біографії Г. В. Флоровського в контексті діалогу університетської традиції України та США», який мною було здійснено в 2013-2014 році в Сполучених Штатах завдяки підтримці Програми академічних обмінів імені Фулбрайта. Під час вивчення інтелектуальної біографії та творчої спадщини Г. В. Флоровського я сформулювала наступну дослідницьку гіпотезу, яка була підтверджена американськими розвідками: ранній „одеський період” значно вплинув на стиль та стратегію активної та багатогранної діяльності мислителя в Сполучених Штатах. „Одеський” та „американський” періоди його біографії створюють певну кільцеву структуру. В Америці було актуалізовано багато „форм життя” та інтелектуально-освітніх практик, якими Г. В. Флоровський оволодів в Одесі. В Сполучених Штатах на різних посадах – декана Свято-Володимирської Духовної семінарії, професора Колумбійського, Гарвардського, Принстонського та інших університетів – вчений активно застосовував в системі академічної освіти своєї нової Батьківщини методи і традиції вітчизняного дореволюційного університетського життя. Він відстоював ідею цілісного

знання, синтезу філософії, історії, культури, релігії. Про це свідчать спогади американських вчених, які навчались у Флоровського – Е. Блейна, М. Богачевської-Хомяк, П. Валлієра, Р. Николса. Автобіографічні нотатки М. Богачевської-Хомяк (славіста, директора Програми Фулбрайта в Україні в 2000-2006 р.р.), яка з великою вдячністю згадує про о. Георгія, опубліковані в межах діяльності Центру компаративістських досліджень релігії в ОНУ [14]. Таким чином, Г. В. Флоровський сприяв становленню в США сучасної культури гуманітарної, філософської, теологічної освіти та науково-дослідної практики, переосмисленню „ідеї університету” в цілому.

В листі Р. Ніколса, який адресоване мені, йдеться зокрема про те, що Г. Флоровський був запрошений в Принстонський університет видатним американським істориком Дж. Біллінгтоном (J. Billington), фундатором Інституту Кеннана, головою бібліотеки Конгресу США. Відомий славіст Дж. Біллінгтон надзвичайно цінував мислителя з одеськими коріннями як одного з головних своїх вчителів. А Р. Ніколс дає таку оцінку Г. В. Флоровському: «Fr. George was a great influence in my own life and work. He was certainly the greatest intellectual I had ever met to that time. Although he was always very kind to me, he could be a stern critic, and I can recall several times when he rather sharply rebutted the writings and lectures of American scholars. I miss him very much and think about him every day. God bless him and may his memory remain eternal. I thank you and your colleagues for making him better known in his homeland. He was a great man» (особистий архів І. В. Голубович).

Про значущість діяльності Г. В. Флоровського в контексті переосмислення „ідеї університету” свідчить також книга відомого американського вченого, голови президентського комітету у справах культури та гуманітарної освіти Ярослава Пелікана „Ідея університету. Переосмислення” [15]. Переклад цього твору українською мовою став значною інтелектуальною подією, яка вплинула на публічні дискусії в нашій країні. Я. Пелікан вважав себе безпосереднім послідовником Г. Флоровського. Українська система освіти також потребує переосмислення „ідеї університету”, реформування системи університетських стандартів, становлення академічної релігійно-світської освіти. В цьому контексті досвід взаємодії гуманітарних традицій, пов'язаний з діяльністю Г. В. Флоровського в США, є значущим та актуальним.

Для цієї ювілейної збірки я не випадково обрала лише один з багатьох аспектів спадщини відомого випускника Імператорського Новоросійського університету. Отця Георгія Флоровського у світі більше знають як богослова, історика православної духовної традиції, теоретика екуменізму, творця «неопатристичного синтезу», про що ми вже згадували. Проте філософська складова його творчості у всій її цілісності поки ще залишається у тіні. Звичайно «флоровськознавці» можуть заперечити нам і нагадати декілька ґрунтовних досліджень, присвячених філософії історії мислителя, драматичній історії захисту ним магістерської дисертації «Історична філософія Олександра Герцена» у Празі в 1923 році [16, 17, 18, 19]. Доречі ця робота була взагалі першою дисертацією з філософії, захищеною в середовищі наших співвітчизників в еміграції, коли там була створена Руська академічна група (РАГ), що реконструювала втрачені університетські механізми отримання наукових ступенів. Але є ще один аспект філософської творчості Г. В. Флоровського, який дійсно поки що залишається поза увагою дослідників. Це його глибоке зацікавлення проблемами логіки, епістемології, філософії і методології науки. Серйозними розвідками та ґрунтовними студіями в цій царині відзначений саме «одеський період».

Першим філософським вчителем на історико-філологічному факультеті ІНУ став для талановитого студента професор Микола Миколайович Ланге (1858-1921) – відомий психолог, філософ, логік, послідовник позитивізму, учень М. Владіславлева і В. Вундта, який створив в Новоросійському університеті першу в Російській імперії експериментальну психологічну лабораторію. На перший погляд, важко було знайти студента, більш далекого від Ланге, ніж Георгій Флоровський з його релігійними і метафізичними уподобаннями. Тим не менш, вони зішлись як «лід і полум'я». З вдячністю потім згадував о. Георгій позицію свого філософського наставника-опонента: «Ви можете, якщо хочете, займатися

метафізикою, але за умови, що ви ґрунтовно вивчите позитивні науки <...> Якщо ви станете в науці настільки досвідчені, як усякий добрий позитивіст <...>, вам можна буде пробачити ваш вибір» [4, с. 23]. Як свідчить особиста справа студента Георгія Флоровського, що зберігається в Одеському обласному архіві, він щороку звертався з проханням до ректора про дозвіл «для спеціальних занять філософією» прослухати ряд курсів на фізико-математичному факультеті, куди в ті роки входило і природниче відділення. Всі п'ять років навчання в записках про відвідування лекцій поєднувалося у нього здавалось би несумісне: історія російської церкви і фізична хімія, основні напрямки сучасної філософії та інтегральне числення, читання Платона, Фукидіда, Еврипіда і системний курс душевних хворіб, історія візантійського мистецтва та гістологія [20]. Студентська робота Георгія Флоровського з фізіології, присвячена механізмам слиновиділення, що була виконана під керівництвом професора Б. П. Бабкіна, отримала срібну медаль, схвальну оцінку І. П. Павлова і була опублікована окремою брошурою [21]. Флоровський був секретарем двох студентських наукових товариств – біологічного та філософського. Його студентський реферат «Сучасні доктрини логічного висовування», був відзначений першою премією. З випускників історико-філологічного факультету 1916 року тільки двоє залишаються при університеті «для приуготовлення к профессорскому званию». Один з них – Георгій Флоровський. Далі його сліди можна знайти в списках викладачів і стипендіатів Вищої школи м. Одеси за 1919 рік. Тут він значиться як стипендіат-викладач історико-філологічного та міжнародного факультетів. У 1919 році Флоровський здав усний іспит на ступінь магістра філософії і, успішно прочитавши пробний курс лекцій (є свідчення, що це курс з логіки), він був призначений приват-доцентом філософії. А вже в 1920 році майже вся родина Флоровських емігрувала до Болгарії. «Одеський період» життя мислителя закінчився, більше до рідного міста він ніколи не повертався.

В особистому архіві Г. В. Флоровського, що зберігається в Свято-Володимирській духовній семінарії в США (о. Георгій був в 1950-1955 роках деканом цього відомого у світі православного навчального закладу), я знайшла зошит, про який, наскільки мені відомо, дослідники ще не знають. Зошит підписаний: Софія, 1921 [22]. Я позначила його для себе як «Софійський зошит» чи «Софійський логіко-філософський зошит», бо він з першої до останньої сторінки заповнений нотатками з логіки, конспектами книг по логіці і методології науки того часу. Це свідчення того, що молодий вчений, який втратив все – батьківщину, університет, роботу, перспективу академічної кар'єри, наполегливо продовжує заняття тією областю філософії, яка його надзвичайно цікавить. Він мабуть не залишає надії написати дисертацію з логіки. Принаймні на це вказує один з фрагментів "логіко-філософського зошита". Це – старанно записаний план-конспект озаглавлений "Теорія індуктивного доказу". Їм і починаються всі нотатки в зошиті. Наведу декілька цитат (мовою оригіналу), випереджаючи заплановану на недалеке майбутнє публікацію цього цінного джерела: «Необходимость и обоснованность строгого разграничения двух аспектов проблемы индукции: а) формально-логический и методолого-гносеологический: а) индукция как обобщение, как систематическое восхождение к общему в последовательности логических переходов; б) индукция как метод эмпирической науки, в частности, естествознания.

1) Понятие логического перехода, условия логического перехода вообще, принцип систематического единства, понятие системы, направление логического перехода.

2) Сущность эмпирической науки, роль эксперимента, гносеологическое достоинство эмпирической науки и научного знания вообще. Отношение эмпирического и теоретического (рационального) элемента в познании; смысл и значение гипотезы.

План предполагаемого исследования и его метод: историко-критический и критико-систематический» [22].

Далі йде докладний план, розбитий на глави, з якого наведемо фрагмент, що парадоксальним проте досить органічним чином пов'язує два головних захоплення Г. В. Флоровського – логіку як строгую філософію та богослов'я:

«К проблеме психологизма.

Психологізм індивідуально-мистический и так называемый методологический – психологізм голого факта и психологізм принципа. Невозможность антипсихологізма как гносеологической теории. Кризис понятия субъекта, необходимость метафизическо-онтологического дополнения. Платоновская идеология, учение о Софии в христианской теософии <...>. Принцип систематического единства...» [22].

Таким чином, Флоровського-логіка і філософа науки ми ще маємо відкрити. Це відкриття невідомого Г. В. Флоровського вже почалось. Так у дослідженні Ю. Н. Солоніна та С. І. Дудніка «Фікціоналізм: досвід історико-філософської реконструкції» мислитель позначений як важливий представник фікціоналізму в російській філософії на підставі звернення до роботи Г. В. Флоровського «К обґрунтуванню логічного релятивізму» [23]. Стаття, ідеї якої зароджувалися в Одесі, була надрукована вже в Празі в 1923 році [24]. Фікціоналізм як філософська течія пов'язана з вченням німецького філософа Ганса Файхінгера (1852-1933) та його книгою «Філософія як якби» у пост-кантівському дусі. Ідеї фікціоналізму знайшли відображення у спеціальних теоретико-методологічних програмах, спрямованих на критичний перегляд базових основ науки, у концепті «фікцій» як головних формо-змістовних одиниць, що складають підґрунтя науки, культури, релігії в цілому. За думкою сучасних філософів, внесок Г. В. Флоровського у розвиток «фікціоналістської парадигми» полягав в осмисленні філософії як опису і тлумачення пізнавального досвіду, орієнтації філософії на «факт науки» (М. Ланге, Е. Гуссерль), обґрунтуванні необхідності розробки «феноменології наукового досвіду».

Інтелектуальна біографія Г. В. Флоровського склалася так, що головною сферою його творчих зусиль стали богослов'я, релігійна філософія, історія духовної культури Російської імперії, патристика. Проте текстологічний аналіз найвідоміших творів вченого «Шляхи руського богослов'я», «Отці Церкви IV ст.», «Східні Отці Церкви V-VIII століть», більшості його публікацій взагалі, свідчать про те, що логіко-методологічна проблематика, мова, поняттєво-концептуальний апарат складають латентний рівень текстів мислителя. Звернення до цього прихованого рівня повертає нас до необхідності з нових позицій оцінити «одеський період» життя Георгія Васильовича Флоровського, головним локусом якого стала *alma mater* – Новоросійський університет.

Список використаних джерел та літератури

1. Черняев А. В. Г. В. Флоровский как философ и историк русской мысли/ А. В. Черняев. – М.: ИФРАН, 2009. – 199с.
2. Gavrilyuk P.L. Georges Florovsky and the Russian Religious Renaissance/ Paul L. Gavrilyuk. – Oxford: University Press, 2013. – 298 p.
3. Голубицька Г. В. Історичний час у філософії історії Г. В. Флоровського/ Г. В. Голубицька/ Автореф... канд. філос. н. – Одеса: Одеський нац. університет імені І. І. Мечникова, 2015. – 18 с.
4. Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия (пер. с англ. Д.Ханова)/ Эндрю Блейн // Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ. – М.: Изд-во «Прогресс-Культура», 1993. – С. 7-240
5. Baker M. Bibliography of Literature on the Life and Work of Father George V. Florovsky/ M. Baker// Записки русской Академической группы в США. Том XXXVII. New York, 2011-2012. – С. 473-548.
6. Раев М. Соблазны и разрывы: Георгий Флоровский как историк русской мысли (Пер. с англ. Я.Кротова)/ Марк Раев// Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ. – М.: Изд-во «Прогресс-Культура», 1993. – С.241-347
7. Уильямс Дж. Неопатристический синтез Георгия Флоровского (пер. К.Боголюбова) //Георгий Флоровский: священнослужитель, богослов, философ. – М.: Изд-во «Прогресс-Культура», 1993. – С. 307-367.

8. Хоружий С.С. Неопатристический синтез и русская философия/ Сергей Хоружий // Вопросы философии. – 1994. - №5. – С.75-89.
9. Козырев А.П. Две модели историософии в русской мысли (А.И.Герцен и Г.В.Флоровский versus софиология)/ А.П.Козырев// Соловьёвские исследования. – Вып.2. – Иваново: 2001. – С.73-85.
10. Петриковская Е.С. Человек в философской и богословской рефлексии XX столетия: антропологическая тема в творчестве Г.В.Флоровского / Петриковская Е.С.// Актуальні питання творчої спадщини Г.В.Флоровського. Компаративістські дослідження релігії. Вип.7 /Головн. ред. Е. І. Мартинюк. Ред. П. К. Лобазов, О. А. Івакін та ін. – Одеса: Фенікс, 2009.– С.167-195.
11. Даренская В.Н. Концепция «христианского историзма» Г. В. Флоровского /В.Н.Даренская// Актуальні питання творчої спадщини Г.В.Флоровського. Компаративістські дослідження релігії. Вип.7/ Головн. ред. Е. І. Мартинюк. Ред. П. К. Лобазов, О. А. Івакін та ін. – Одеса: Фенікс, 2009.– С.35-48.
12. Голубович І. В. Г. В. Флоровский: «Путь», начавшийся в Одессе (штрихи к интеллектуальной биографии) //Актуальні питання творчої спадщини Г.В.Флоровського. Компаративістські дослідження релігії. Вип.7 /Головн. ред. Е. І. Мартинюк. Ред. П. К. Лобазов, О. А. Івакін та ін. – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 25–35.
13. Голубицкая А.В. Генезис философской рефлексии Г.В.Флоровского (по материалам рецензий «одесского периода») /А.В. Голубицкая// Sententiae. – 2011. –№ XXV (2). – С.194-20.
14. Богачевська-Хом`як М. Людина інших світів. Спогади про Г. В. Флоровського// Актуальні питання творчої спадщини Г. В. Флоровського/ Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова: наук.-дослідн. центр „Компаративістські дослідження релігії” //Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А.Івакін, В.А.Кравченко та ін.–Одеса:Фенікс, 2009.– С. 5 – 8.
15. Пелікан Я. Ідея університету. Переосмислення /Пер. с англ. В. Верлока, Д. Морозова, Л. Карачевцова. – К.: „Дух і Літера”, 2009. – 355 с.
16. Бейкер М., Гаврилюк П. Девятнадцать тезисов диссертации протоиерея Георгия Флоровского «Историческая философия Герцена» // Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета II: История. История Русской Православной Церкви. – Москва. Вып. 3 (52). – 2013. – С. 126–81.
17. Гаврилюк П. Авторский текст диссертации прот. Георгия Флоровского «Историческая философия Герцена»: Новый архивный материал и реконструкция композиции. //Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета II: История. История Русской Православной Церкви. – Москва. Вып. 1 (50). – 2013. – С. 63–81.
18. Янцен В. Новое о книге Г. В. Флоровского о Герцене: Г. В. Флоровский. Письма Иржи Поливке (1921–1925) //Русский Сборник: исследования по истории России. /О. Р. Айрапетов, М. Йованович, М. А. Колеров, Бр. Меннинг, Бр. и П. Чейсти (ред.-сост.). – М.: Издательский дом «Регнум», 2012. – Том XII. С. 306–327.
19. Галчева Т. Н., Голубович И. В. «...Вы вложили в Герцена собственное духовное содержание». Об отзыве «бывшем и несбывшемся» и об отложенной диссертации Г. В. Флоровского// «Понемногу приспосаблиюсь к независящим обстоятельствам...»: П. М. Бицилли – семья Флоровских. Составит. Галчева Т. Н. , Голубович И. В. – София: Изд-во «Слънце», 2015. – С. 150-186.
20. Личное дело Г. В. Флоровского. ДАОО, ф. 45, оп. 18, д. 3391.
21. Florovsky G. On the mechanism of reflex Salivary Secretion (Про механізм рефлексивної слинної секреції) // Bulletin de l'Academie Imp Onale des Sciences – 1917.- Vol.2.- P.119 - 136.
22. Fr. Georges Florovsky Papers. The Father Georges Florovsky Library, St. Vladimir`s Orthodox Theological Seminary. Box 5: Notes.
23. Солонин Ю.Н., Дудник С. И. Русский фикционализм: опыт историко-философской реконструкции //Вече: Альманах русской мысли. – 1997. – № 10. – С. 39-49.

24. Флоровский Г.В. К обоснованию логического релятивизма // Ученые Записки, основанные русской учебной коллегией в Праге. Т. 1. Вып. 1. Философские знания. Прага, 1923.